

+(X)n ZARF EKİ VE KULLANIMI

Zafer ÖNLER*

Özet: Türkçenin en eski yazılı belgelerinden günümüze dek, adlardan zarf türeten ve araç durumu (enstrumental) eki olarak adlandırılan, yaygın kullanıma sahip bir +n eki bulunmaktadır. Günümüzde yazın, ilkin, yayan, değin gibi sözcüklerde görülen bu eki yalnızca araç durumu eki olarak değerlendirmek doğru değildir. Tarihsel metinlerdeki kullanımlar incelendiğinde bu ekin başlıca şu işlevlerde kullanıldığı görülmektedir: 1) Araç Durumu, “tilin” (dille), “közün” (gözle); 2) Zaman Zarfi, “yayın” (yazın) “ayın” (aylarca), “yılın” (yıllarca) , “tünün” (geceleyin), “künün” (gündüzün); 3) Durum Zarfi, “yadagin” (yayan), “için için” (gizli gizli) 4) Yer Zarfi “üstün” (üstte), “altın” (altta), “arkan” (arkadan); 5) Edat Türetme “degin”, “ilen”, “bilen” . Türkiye Türkçesinde de “karşı+n”, “özgü+n,” ansız+ın, “öğle+n”, “örneğ+in” “ilk+in” benzeri sözcükler, ekin zarf yapma işlevine yeni örneklerdir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dili, +n zarf eki, vasıta hali, Karahanlı Türkçesi.

+(X)n Adverb Suffix and Its Usage

Abstract: There is a +n suffix that has a widespread usage from the first written documents of Turkish till now which derives adverbs from nouns and is called instrumental suffix. It's not proper to evaluate this suffix that is used in the words like yazın, ilkin, yayan, değin currently only as an instrumental suffix. It is seen that this suffix is mainly used in these functions if its usages in the historical texts is researched.: 1) Instrumental case, “tilin” (by saying), “közün” (by eye); 2) Adverb of Time, “yayın” (in summer), “ayın” (through months), “yılın” (through years), “tünün” (by night) “künün” (by day); 3) Adverb of Manner, “yadagin” (on foot), “için için” (secretly) 4) Adverb of Place “üstün” (above), “altın” (at the bottom), “arkan” (after, behind) 5) Deriving Preposition “degin” (till), “ilen” (with, by), “bilen” (with, by). “karşı+n” (in spite of), “özgü+n” (original), “ansız+ın” (suddenly, unexpectedly), “öğle+n” (by noon, at noon), “örneğ+in” (for example), “ilk+in” (firstly) and the similar words are the current samples to the function of deriving adverb of this suffix in Modern Turkish.

Key words: Turkish language, +n adverbsuffix, instrumental, Karakhanid Turkish.

* Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, E-Posta: zonlar@hotmail.com

Türkçenin bilinen en eski yazılı belgelerinden günümüze dek tüm dönemlerde, adlara getirilen bir +Xn ekinin yaygın bir kullanıma sahip olduğu görülür. Türkçe üzerine yapılan dilbilgisi çalışmalarında bu ek -değişik nitelikte zarflar türettiği belirtilmekle birlikte- genellikle araç durumu (enstrumental) eki olarak nitelendirilmiştir.

Türkiye Türkçesinde *yazın, kışın, güzün, öğlen, gündüzün, ilkin, ansızın, yayan, değin, karşın, için için*, gibi bu eki taşıyan sözcüklere baktığımızda, bunların tümünün +Xn eki ile adlardan türetilen zarflar olduğu görülmektedir. Tarihsel metinlerdeki verilere bakıldığında ise, ekin çeşitli zarflar türetme görevinin yanı sıra araç durumu eki işlevinin de çok yaygın olduğu görülür.

Saadet Çağatay, *Uygurca ve Eski Osmanlıcada Instrumental +n* başlığıyla bu ek üzerine yapmış olduğu kapsamlı incelemede ekin Orhon metinlerinden itibaren tarihsel metinlerdeki kullanımını ele almış ve değişik işlevleri üzerinde durmuştur. Çağatay eki "...yeni lehçelerde pek az tesadüf edilen ismin bir halidir ki, şimdi bunu ekseriyetle ile, -la, -le eki ile ifade ediyoruz. Eski lehçelerde (yani Uygur yazmalarında) instrumental -n az çok kullanılmıştır. Bunların bakiyesi olarak ismin bu haline eski Osmanlıcada da rastlanmaktadır. Yeni lehçelerde her yerde kaybolmaya yüz tutmuş olan ismin bu hali, ta eskiden akkusatif n ile karşılaştığı için kullanıştan çıkmış olsa gerektir." (1943) biçiminde tanımlamakta ve kullanımdan düşmesini de iyelik ekinin üzerine gelen belirtme hali eki ile benzerliğine bağlamaktadır. Çağatay daha sonra ekin çeşitli dönem ve eserlerdeki kullanımına örnekler vermektedir. Bu örneklendirmeler içerisinde yalnızca "ile" sözcüğüyle karşılanabilenler gerçek araç durum eki sayılabilir

Marcel Erdal, Eski Türkçenin grameri üzerine yazmış olduğu eserinin ad durumu konusunda, +Xn ekini araç durumu eki olarak adlandırmakta, ekin aldığı bağlayıcı ünlü ve değişik metinlerdeki kullanımına ilişkin çok sayıda örneğe yer vermektedir. "ile" anlamı veren, *okın, yolun, biltükümün, kulkakın, tilin, elgin, adakın ögrünçün, otın, suvın* gibi gerçek durum eki örneklerinin yanı sıra, zarf durumundaki *közün, üdün, alkugun, kamagun, öñin* gibi örnekleri, araç durum ekinin zarf yapma işlevi olarak belirtmektedir. Erdal, *birlen, birökin* (bununla birlikte), örnekleri ile emir eki *-zunın, -pan, -ubanın* ve *+sızın* gibi eklere gelişine de yer vermektedir. (2004, s.175-176) Erdal, eserinin söz dizimi bölümünde de "Instrumental" başlığı altında bu ek üzerinde tekrar uzun uzadıya durmaktadır. (Erdal:2004, s.378-379)

Brockelmann (1954, s.304), "Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratursprachen Mittelasiens" başlıklı kapsamlı eserinde *Der Instrumental*

başlığı altında, başta araç durumu işlevi olmak üzere, zaman zarfı, yer zarfı, durum zarfı gibi bu eki taşıyan sözcükleri değişik işlevlerine göre sınıflandırarak kullanımına örnekler vermektedir.

Yukarıda anılan, tarihsel dönemler üzerinde yapılan bu araştırmalardan +Xn ekinin başta araç durumu işlevi olmak üzere çeşitli türlerde zarflar türettiği, *yomkun*, *kopun*, *öñin*, *birlen* benzeri edatlara geldiği gibi kimi zaman +sızın, -maksızın gibi eklere gelerek bunlara bir tür zarf niteliği verdiği anlaşılmaktadır.

Ancak Çağatayca döneminden itibaren ekin araç durumu işlevinin giderek ortadan kalktığı anlaşılmaktadır.

Janos Eckmann (1988, s.73), “Vasita Hali” başlığı altında Çağatayca için verdiği örneklerde gerçek anlamda ad durumu işlevi söz konusu değildir. Örnek olarak verilen bu sözcüklerin tümü adlardan bu ekle türetilmiş çeşitli nitelikteki zarflardır: *barçaların kaçtı*, (hepsi kaçtı), *birin birin*, *ikin ikin*, *könlüm tilerin hakkın eda kılğay sen*, (gönlümün dileğini hakkıyla yerine getireceksin), *töben kara yerge kirdi*, (baş üstü toprağa girdi); *baş töbün* (baş aşağı); *köñlekçen kopup* (gömlekle kalkarak); *kulsızın sultan hoş érmes* (kulsuz sultanlık hoş değil); *susızın öl-*; *şeksizin* (şüphesiz olarak) gibi.

Eckmann ayrıca eserinin üleştirme sayıları ile ilgili bölümünde *birin ikin*, *birin birin* sözcüklerinin bu ekle türetildiğini belirtmektedir. (1988, s.81) Bu ekle türeyen *birin*, *ikin* sözcükleri nitelik olarak durum zarfı sayılabilirler. Dolayısıyla Janos Eckmann’ın eserinden yola çıkarak Çağatayca’da bu ekin araç durum eki işleviyle kullanılmadığı sonucuna varılabilir.

Tarihsel metinler üzerinde yapılan çalışmalarda olduğu gibi Türkiye Türkçesi üzerine yazılan başlıca dilbilgisi kitaplarında da, +Xn eki araç durum eki olarak nitelendirilmiştir. Tahsin Banguoğlu (1990: s.180-181), addan ad yapım ekleri içerisinde *-in Zarfları* başlığıyla ekin eski bir vasita hali eki olduğunu vurguladıktan sonra, zamanla hal işlevini yitirerek yazın, kışın, güzün, baharın, gündüzün, ikindiyyin, yatsıyın, ilkin, demin, değın, ansızın örneklerinde zaman zarfı; *azın azın*, *ucun ucun*, *için için*, *kıçın kıçın*, *götün götün*, *üstün üstün* örneklerinde “tekrarlamayla tarz zarfları” yaptığını belirtmektedir.

Zeynep Kormaz (2003, s. 25), bu eke iki yerde değinmektedir. Hal konusu içinde “Vasita Durumu” başlığı altında bu ek için “Eski Türkçeden beri, dilin doğu ve batıdaki kollarında kullanılmış olan +(I)n/ + (U)n eki, bugün Türkiye Türkçesinde artık yerini yazın, kışın, güzün, ilkin gibi

kalıplaşmış bazı zarflara bırakan ölü bir ek durumundadır” değerlendirilmesinde bulunmaktadır. Korkmaz, aynı eserin zarflar konusunda ise bu ekle ilgili olarak Banguoğlu’nda verilen bilgileri ve buradaki örnekleri aktarmaktadır. (2003, s. 458)

Eski Türkçe döneminden başlamak üzere, Çağatayca ve Anadolu Türkçesi hariç tarihsel metinlerde +Xn ekinin başlıca işlevleri aşağıdaki biçimde sıralanabilir:

1) Araç durumu (*enstrumental*)

Talat Tekin (2000, s. 117-118), +Xn ekinin araç durumu eki işlevi ile kullanımlarına şu örnekleri vermektedir:

bir erig ok-un urdı (KT D 36) (bir eri okla vurdu); *az totokug elig-in tutdı* (KT d 38) (Azların askeri valisini eliyle tuttu); *süçig sab-in yımşak ag-in arıp...*(KT G 5) (tatlı sözle yumuşak ipekle kandırıp..); *köz-ün körmedük, kulak-ın eşitmedük bodunumın...*(BK K 11), (gözle görülmedik, kulakla işitilmedik halkımı..); *kaçım kağan yéti kağan yéti egirmi erin taşıkmış* (KT D 11) (babam kağan 17 kişiyle çıkmış); *Ulug İrkin azkıña er-in tezip bardı* (KT D 34) (Uluğ İrkin az sayıda adamla kaçıp gitti).

Divânü Lügâti’t-Türk’te ekin hal işlevine şu örnekler verilebilir:

“Kış yay bile tokıştı / Kınır közün bakıştı

Tutuşkalı yakıştı / Utğalımat uğraşır” (DLT I. 170)

(Kış yaz ile çatıştılar/ Kızgın gözle bakıştılar/ Tutuşmaya yaklaştılar/ Yenişmeden uğraşırlar)

“Kelse kişi étme añar örter kül e! / Baqqıl añar *edgölükün ağzın* küle” (DLT I 129) (Sana bir kimse gelirse yakar kül atma, ona iyilikle davran güler yüz göster.)

“Ay tolun bolsa *elgin* imlemes” (DLT I. 78), (Ay dolunay olunca elle gösterilmez); “*alın* arslan tutar, *küçin* uyuk tutmas” (DLT I. 81), (Hileyle arslan yakalanır, zorla bir kuş tutulmaz), “*tilin* tügmişni *tişin* yazmas” (DLT II. 20), (dille yapılan düğüm dişle çözülmez)

Kutadgu Bilig’de de araç durumu kullanımı yaygındır:

“Müñ ol bu tiriglig tile edgü at / Êsiz kıılma *edgün* kıılın meñgü at” (KB 4468)

(Bu hayat sıkıntıdır iyi bir ad iste/ Boşa geçirme, iyilikle ebedi bir ad edin)

“Üküş ögdi soñsuz şenā bu *tilin*/ Kılur men Bayat’ka *ayın* hem *yılın*”
(KB 3716)

(Bu dilimle Tanrı’ya çok hamdu senalar/ Kılarım yıllar aylarca)

“Çiçeklikte sandvaç éter miñ *ünün* / Oqır sur-ı ‘ibrī *tünün* hem *künün* “
(KB 78)

(Çiçek bahçesinde bülbül binlerce sesle öter/ Mezmurlar okur geceleyin ve gündüzün.)

“Boğuzdın kirür ig kişike *aşın*/ Kişig ig qaritur tükemez yaşın” (KB 4674)

(Hastalık insana yemekle boğazdan girer/ İnsanı hastalık kocaltır yaşını tamamlayamaz.)

“ol” zamirinin araç durumu olarak kullanımına DLT’de şu örnekler bulunmakatadır:

“Ol qar kamuğ kışın iner/ Aşlık tariğ *anın* öner

Yavlağ yağı mende tınar en keliben tepreşür” (DLT II. 204)

(Bütün kar kışın yağar, yemeklik darı onunla boy atar, kötü düşman bende dinlenir, sen gelince hareketlenir.)

“Yügürdi kevel at/ Çağıldı kızıl ot

Köyürdi arut ot / saçrap *anın* örtenür” (DLT II.133)

(Soylu at koştu, kızıl ateş çakıldı, kutu ot yandı, sıçrayıp onunla tutuştu.)

2) Zaman Zarfi

Ekin en yaygın kullanımı zaman zarfi türetme işlevidir. Orhon Türkçesinden başlıca şu örnekleri görülmektedir:

“*kışın* Kıtāñ tapa süledim” (BK G2) (Kışın Hıta’y’a doğru ordu sevk ettim). “*yazın* Tatabı tapa süledim” (BK G 2) (Yazın Tatabı’ya doğru ordu sevk ettim). “edgü sabı, ötügi kelmez tēyin yayın süledim” (BK D 39) (İyi haberi, ricası gelmiyor diye yazın ordu sevk ettim) . “ol yıl küzün ilgerü yorıdım tatarıg ayıttım” (MÇ D 8) (O yıl güzün doğuya doğru yürüdüm Tatar’ları sordum), (Tekin: 2000, s.118)

Zaman zarfi işlevi Orta Türkçe dönemi metinlerinde de yaygındır:

“Küz keligi *yazın* belgürer “ (DLT II. 172) (Kışın Gelişi İlkbaharda belli olur).

“Ol qar kamuğ *kışın* iner / Aşlığ tarığ anın ünür

Yavlağ yağı mende tınar / Sen keliben tepreşür” (DLT II 204), (Kar hepsi kışın yağar/ Yemeklik darı onunla yetişir/ Kötü düşman bende dinlenir/ Sen gelince hareketlenir).

“*Yazın* çatıglansa *kışın* sevnür.” (DLT III 159) . (Yazın katlanan kışın sevinir)

“Munuğ şükri amdı ne teg öteyin/ Tirig bolsa özüm *yılın* hem *ayın*” (KB 390)

(Bunun şükrünü nasıl ödeyeyim/ Kendim yıllar ve aylarca yaşasam da)

“Üküş ögdi soñsuz şenā bu *tilin*/ Kılur men Bayat’ka ayın hem yılın” (KB 3716)

(Bu dilimle çok hamdu senalar/ Kılarım Tanrı’ya yıllar aylarca)

“Ne eđgü bolur kör yigitlik *üdüñ*/ Ülüğ alsa özke kamuğ eğgüdin” (KB 4695)

(Ne iyi olurdu bak gençlik döneminde /İnsan bütün iyiliklerden nasiplense.)

“Tapın bir Bayat’ça tuşu tınmadın/ *Tünün kündüzün* bul açığığ kapağ” (KB 3754)

(Durmadan Tanrı’ya sürekli tapın/ Gece, gündüz açık kapı bul.)

“*Künün* yèmedi kör *tünün* yatmadı/ Seni koldı rabda adın koldı” (KB 38)

(Gündüz yemedi, bak gece uyumadı/ Seni istedi Tanrı’dan başkasını istemedi.)

Tarama Sözlüğündeki verilere göre, +Xn ekinin, Eski Osmanlıca’da araç durumu eki işleviyle kullanımına rastlanılmamaktadır. Araç durumu sayılabilecek “ile” karşılığı için Kelile ve Dimne’den verilen “Kendi kavımı ile çerisi arasında rey za’ ifliğı ve tedbir eksikliği ile bilindi ve *bilüsüzligin* meşhur oldu.” (Kel. XIV. 32-2) cümlesi Tarama Sözlüğü’ndeki tek örnek durumundadır. (1977, c.VIII) Araç durumu işlevinin görülmemesine karşın ekin zarf türetme işlevi oldukça yaygındır. Aşağıda, +Xn ekinin zaman zarfı olarak türettiği sözcüklere örnekler sıralanmıştır:¹

¹ Eski Osmanlıca için verilen örnekler, Tarama Sözlüğü (c.VIII, [Ekler] Ankara 1977)’nden alınmıştır. Tarama Sözlüğünün “EKLER” cildinde, biçimden yola çıkarak, 1. tekil kişi eki

“Bir kişinin kız kardaşı ölmüş, varmış *ahşamın* (akşamleyin) göme komuş (Yüz. Ha.XIV 182), (Tarama Sözlüğü: 1977, c. VIII)

“üçünü beraber döğeler eleyeler, gece yatacak *vaktın* yiyeler” (Yadigar, XIV.5-1); “...Ve hevayici aldı yine dönecek *vaktın* ecel irdi ve Abdullah Medine şehrinde dâr-ı dünyadan...” (Si.Da. XIV 121-2), “Ben miskin, şah katına getürdükleri *vaktın* giyip geldüğumdür” (İhlas XIV 82), (Tarama Sözlüğü: 1977, c.VIII)

“Bu resm ile *dün buçuğun* (gece yarısında) geldi ol / Kişi isteyip çevre çalardı yol” (Süh. XIV 151), (Tarama Sözlüğü: 1977, c.VIII).

“Güğüm *gündüzün* degme bir yazıda / Senin gibi bin bin kişi azıtı” (Süh. XIV 250); “Şerahbil nahif idi, *günüzün* oruç tutmaktan, *dünün* uyanık turup taât etmekten” (Fütuh XIV 86); “Şol yıldız kurdı kim dünin od bigi ışılar, anı bir arada gördiler, sandılar kim oddur” (Kel XIV 54-2); “Yaşım ırmağ edeyim kuyün içinde dünle / Ki *sabahın* uyanıp yüzünü şebnem göresin” (Kadı XIV 210); “Bir hafta oruç tutgıl şöyle: Günün yimeyesin dahı *dünün* irteye degin namazda turasın” (Tez. Ba. XV 63). “Ve eger matbuh ya nuku ise kuşlugın içe” (Mü. Şİ;XIV-XV 15); “Muakkıbat ol feriştelendir kibiri gündüz bile olur ki ahşamın ol gündüz amelin alur Hak Taala hazretine gider” (Leys. Ar. XV. 666). “Ve eger *yatsun* eder olsa niyazı / Cemaatle kılır olsa namazı” (Muham. XV.530)

“Adem Aleyhisselam bihişte *ikindüyin* girdi, gün tulunmadın çıktı.” (Tazarru. XV. 237).

3) *Durum Zarfi*

+Xn eki ile adlardan durum zarfı olarak türetilen sözcük sayısı oldukça fazladır. Bu zarflar çoğunlukla *olarak* sözcüğü ile karşılanabilirler: Ekin bu işlevine Orhon Türkçesinden başlayarak şu örnekler gösterilebilir (Tekin: 2000):

“yêr sayu barmış bodun.... *yadağ-ın yalıñ-ın* yana kelti” (KT D 28) (Her yere gitmiş olan halk yaya olarak, çıplak olarak dönüp geldi).

“begler *kop-ın* yanalım tedi” T 36, 37, (beyler hepimiz *dönelim* dediler); “anta ötrü Oguz *kop-ın* kelti” T 16, (Ondan sonra Oğuzların tümü geldi).

Divânü Lügâti’t-Türk’ten başlayarak daha sonraki dönemlere şu örnekler sayılabilir:

olan –n, III. Tekil kişi iyelik ekinin üzerine gelen belirtme hali eki –n ile zarf yapma eki olan +n aynı başlık altında yer almıştır (Ekler, VIII. s. 128).

“tavrakın kel” (DLT I 468) (Çabucak gel)

“Könlüm *için* örtedi / Yemiş yaşığ kartadı

Keçmiş üdüg irtedi / Tün kün keçip irtelür” (DLT 1. 245), (Gönlüm içten yandı, yetmiş yaş yaşlandı, geçmiş günleri aradı, gece gündüz geçer özlenir).

“Bu attın *öñi-n* keldür “ (DLT I 94), (Bu attan başkasını getir), “Ordulanıp yüksek tağığ oğlağ çatar/ Uyğur Tatın yuvğa alıp *yomğır-n* satar “ (DLT II. 294), (Yüksek dağa yerleşerek oğlağ katar/ Uyğur ve Tatlardan ucuz alıp hepsini pahalı satar).

“Yarukluğu eksür yana yok olur / Tuğar kège *azın* yana oğ tolur” (KB 734)

(Aydınlığı azalır tekrar yok olur/ Gece az olarak doğar dolunay olur)

“Sağa tegmedi bu sakınç yalğuzun /Maña tegdi kaçğı sakınçlar uzun” (KB 1550)

(Bu kaygıları yalnız sen çekmedin/ Kaygı ve endişeleri daha uzun süreli olarak ben çektim.)

“Atın tuttu *terkin* bir oğlan bile/ Turup çıktı evdin *sevünçün* küle” (KB 3955)

(Bir oğlan çabucak atını tuttu/ Kalkıp sevinçle, gülerek evden çıktı)

“Ayur emgediñ sen ay Oğğurmuş a! / *Yağağın* bu yerke özün kelmiş a!” (KB 5039)

(Der ey Oğğurmuş sen zahmet çektin/ Kendin buraya yayan gelerek.)

“Anı ığsa bolğay *yalavaçlıkın*/ Yıraq erse yat baz öz erse yaqın” (KB 2668)

(Onu elçi olarak gönderse olur/ Uzak yad yabancıya, kendineyse yakın.)

“Anadın neteg tuğdum erse bu kün/ Anuñ teg barur men *yalıñın muñın* “ (KB 1513)

(Anadan nasıl doğdumsa, bugün/ Öyle çıplak ve mutsuz gidiyorum.)

“Kızığ tutma evde uzun *begsizin* / Öküñç birle ölgey özün *ıgsizin*”

(Kızı evde uzun süre kocasız tutma/ Pişmanlık içinde hastalığın olmaksızın ölürsün.)

“Öri tartğıl özni üyükün kıutıl / Özüñ *kulluğın* sen tapuğ birle yul” (KB 3091)

(Ayağā kalk kendini çukurdan kurtar/ Kendin kulluk yaparak ibadetinle kurtul.)

Rabguzi'nin Kısasu'l-Enbiya'daadlı eserinde (Ata:1997) durum zarfı türetme işlevine şu örnekler verilebilir: “Hülle kedi egniñe hem başka urdı borkidin /Azdı iblis mekri birle bir ök erdi *yalğuzın*” (5v-11); “Ayı, küni yétilmışte ağlağ yerge kirip *yaşrun* oğul tuğurdı.” (38r-7).

Tarama Sözlüğü verilerine göre, Anadolu Türkçesinde ekin durum zarfı türetme işlevi için aşağıdaki örnekler verilebilir: (c.VIII)

“Karıncā ayağın kara dün için / Kaya üzre basa önün ya kıçın” (Süh. XIV.4); “Pes Dakyanus buyurđı kim ol mağāra ağzın yaptılar ve eyitti: İmdi kon kim acın (aç olarak) ve susuzın (susuz olarak) anda kırılıñlar” (Enb. XIV. 897)

“Yedi iklim halkını davet kılın / Gelmeyeni geñsüzün alıp gelin” (Ga. XIV 162.)

“Nice kim iylik edesin sen aña / Aygutun yavuzluk eder ol sana” (Ga XIV 174)

“Bir dün kaplan arslan katına halvetin (gizlice) varmış idi” (Kel. XIV 61-2)

“Yarattı seni kulluğın etmeğe / Değil gafilin (gafil olarak) gelmeğe gitmeğe”

(Süh.XIV 7)

“Ve eger yüklü otursa geñezin (kolayca) toğura” (Mün. Şi. XIV 44)

“Kut bulmadın ger acın ölesin / Yegdürür andan ki hain olasın” (İs. XIV-XV. 88)

“Raħdâr: Bir kimsenin gafilin üstün (yukardan) urup ve bağlayup öldüren kişiye derler.” (Ni‘ meti XVI 331).

“Aykur yunt ile yıl artuğın otlayup binilmezse, döl için tutulursa...” (Tuh.Le. XV. 346).

“Gerek ise Fağfur Şahın kızın / Dileyem seninçün ü çökem dizin (diz üstü)” (Süh. XIV. 34); “Cemi‘ beyler ayağın (ayakta) dururlardı. (Ta. Sel. XV.); “İlahi örü turdum hazretinde, iki dizin oturdum, yüzüm toprağā kodum..” (Tuh. Le. XV.267)

“Mustafa eydür, İlahi senin buyruğun sınınca ben sürçeyim, ara kıyam ile, ara ruku‘ ile, ara *dizin* (diz üstü) düşüp, ara yüzün (yüz üstü) sürünüp götüreyim.” (Tuh. Le. XV. 274)

“Buyura zebaniler tutalar / Yüzün (yüz üstü) sürüyü odlara atalar” (Muham. XV.)

“Kanı gün görmeyen yüzler yüzün düşmüş yolar saçın / Kanı gül yüz benefşe zülf oluptur kan ile vala” (Muham. XV.)

“Cılñāz (Ar.) yanın (yan üzeri) yatmaklık ya çalk koyun yatmak (Bab. XVI. 1, 230); “El isbıtrār (Ar): yanın (yan üstü) yatmak arız ve amik istirahat eylemek.” (Kdeb. XVIII. 500-2).

“Bağ-ı cihanda âb-ı cûybârdan gayri bir ayağın (ayak üstü) yürür ve sebze-i bahardan gayri bir oturur turur komayalar.” (Şeref. XVI. 230).

Yer yer sıfat yapma göreviyle de kullanımına rastlanılmaktadır: “Kocalara şaru rengin süci muvafıkrağdur” (Edviye, 58a/13); (Canpolat-Önler: 2007)

“ol” zamirinin araç durum eki almış olan anın biçiminin DLT’deki şu kullanımları aslında *neden zarfi* işlevindedir:

“Yılkı yazın atlanur / Otlap *anın* etlenür

Begler semüz atlanur sevnüp ügür ısırsur” (DLT I. 285)

(Yılkı ilk baharda at olur, otlayarak o nedenle etlenir, beyler semiz ata biner sürü sevinerek ısırsır.)

“Usıtğan kuyaş kapsadı/ Umuñluğ ağaş yaysadı

Ertiş suvın keçsedi / Bodun *anın* ürküşür” (DLT I. 155)

(Isıtan güneş kapsadı, umulan dost çekemezlik etti, İrtiş ırmağını geçmek istedi, bundan dolayı halk ürküşür.)

4) Yer Zarfi

“andan *üstün* “(ondan yukarı); (DLT I. 108) *astın* (aşağı) (DLT I 109); *altın* (altta, alt). (DLT I. 109)

“Kêdin *öğdün* ermez ne soldın *oğun* / Ne *astın* ne *üstün* ne utru orun” (KB 21)

(Arkada, önde, solda, sağda değildir/ Ne aşağıda ne yukarıda ne karşı yerdedir)

“Bir sanduk yondurdu eki kapuğluk, biri üstün, biri astın sekiz adağlık, törti astın, üstünki adağlarına kara kuşlarını bağlatdı.” Rabguzi, 44r-2-4); “Yağdı yağmur esdi yeller *astın üstün* altı ay.” (Rabguzi, 22v-14); “Ol temür kazuklarda *arđan* yaturda susadı.” (Rabguzi, 113-10); “Adağı birle tepti, *arđan* kemişti, sağalın tutup aydı.” (Rabguzi, 248r-18); (Ata: 1997)

Eski Osmanlıcadaki yer zarflarına ise aşığıdaki örnekleri verebiliriz:

“Dudaklarım şişti, şöyle kim üstün (üstteki) dudağım burnumu ve altın (alttaki) dudağım eņeđimi örttü.” (Enb.XIV.325); “Ubûdiyyet, mücâhede makamında değirmen altın (altındaki) taşı gibidir, sâbit olmaktadır.” (İhlâs. XIV.100); “Aldı buları Mekke'nin altın (aşığı) yanından gitti.” (Enfes, XV. 254)(Tarama Sözlüğü: 1977, c.VIII)

5)Edat Türetme

Eski Türkçe dönemi metinlerinden itibaren kimi edatlara gelerek onlardan yeni edatlar türetir:

“Bir hafta oruç tutgıl şöyle: Günün yimeyesin dahı *dünün* irteye *deg-in* namazda turasın” (Tez. Ba. XV 63). (Tarama Sözlüğü:1977, c. VIII)

Bunun dışında *birle-n*, *ile-n*, *bile-n*, gibi sözcüklerde edatlara bir tür zarflık niteliği vermektedir.

Türkiye Türkçesinde *karşı-n*, *özgü-n* ve *örneğ-in* sözcükleri de bu ekle türetilmişlerdir.

6) Çeşitli eklerin üzerine gelerek yeni zarflar türetir: *+leyi-n*, *+siz-in*, *-maksız-in*, *ub-an*, *-uban-in* (daha çok Eski Anadolu Türkçesi döneminde yaygın), vb.

Kutadgu Bilig'den alınan aşığıdaki iki beyitte *+siz+in* ekiyle türetilmiş *ig+sizin*, *neğ+sizin* durum zarflarının kullanımına ilişkin iki örnek yer almaktadır:

“Esen tut meni sen tuçı *igsizin* / Bayutgıl çığay kılma *neğsizin*” (KB 3757)

(Beni hastaliksız olarak sürekli esen tut/ Zengin et, hiçbir şeysiz yoksul kılma)

“Tiriglik kerek bir tuçı *igsizin*/ Tapınsa kıyiksız yarutsa yüzün” (KB 482)

(Sürekli sağlıklı bir hayat gerek/ Kesiksiz hizmet edip yüzünü ağartmak için)

Eski Türkçe dönemi metinlerinden başlayarak tarihsel süreçte +Xn ekinin kullanımını konusunda şu sonuçlar çıkarılabilir:

1) +Xn eki Orhon Türkçesi metinlerinden itibaren, araç durum eki, adlardan çeşitli nitelikte zarflar türetme ve edat türetme olmak üzere başlıca üç işlevde görülmektedir. Ek aslında araç durum eki olmakla birlikte, zamanla zarf yapma işlevini kazanmış olmalıdır. Eski metinlerde bu ekle aynı işlevde adlardan zarf türeten bir de +IA eki bulunmaktadır. *tağla* (sabahleyin), *arala* (bazan), *acla* (aç olarak) *armışla* (yorgun olarak), *derlemişle* (terli olarak) gibi kullanımları olan ve Eski Osmanlıca'da yaygın bir biçimde görülen bu ek Türkiye Türkçesinde “ile” sözcüğünden eklenen +IA ekiyle aynı biçimi almış ve bu biçim benzerliğinden dolayı bu ekten ayırt edilemez duruma gelmiştir.(Önler: 1996) Özellikle Osmanlı metinlerinde, zarf yapma işleviyle +Xn ve +IA eklerinin her ikisi de oldukça yaygındır. Bu eklerden hangisinin tercih edilmesi konusu ise, daha çok yazarın ya da şairin ağız özelliğine bağlı bir tercih gibi görünmektedir.

2) Eski Türkçe döneminden başlamak üzere Karahanlı Türkçesi ve Harezmi dönemi metinlerinde, zarf işlevinin yanı sıra +Xn eki araç durum işleviyle de oldukça yaygındır. Ancak Çağatay dönemi ve Eski Anadolu Türkçesi metinlerinden başlayarak Osmanlıca ile Türkiye Türkçesinde araç durumu işlevini yitirdiği ve yalnızca bir zarf türetme eki olarak varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Nitekim Garibnâme'nin o çok bilinen “Bu Garibnâme *anın* geldi dile/ Kim bu dil ehli dağı ma'ni bile” (Bu Garibnâme bu dili konuşanların da anlamını bilmeleri için (Türkçe) yazıldı) biçimindeki beyitinde “ol” zamirinin araç durumu çekimindeki *anın* sözcüğü, neden sonuç zarfı işleviyle geçmektedir.

3) Türkiye Türkçesinde bu eki taşıyan örneklerden ekin vurgusuz olduğu görülmektedir. Bu vurgusuzluk, eki taşıyan sözcüklerin zarf olmalarından kaynaklanan bir durumdur. Bilindiği gibi Türkçede vurgunun genelde son hecede olması zarflar için geçerli değildir. Zarfların hemen tümünde vurgu son hecede değildir. Nitekim artık zarf olarak pek kullanılmayan, bu ekle türetilmiş *üstün* sözcüğünde vurgu son hecede bulunmaktadır. Dolayısıyla vurgusuzluk ekle ilgili değil, türettiği sözcüklerin zarf olmalarından kaynaklanmaktadır.

Kısaltmalar ve Kaynaklar

- ATA, Aysu (1997). *Kıyasu'l-Enbiya I-II*. Ankara.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1990). *Türkçenin Grameri*. Ankara, 3. baskı.
- BROCKELMANN, Carl (1954). *Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*. Leiden.
- CANPOLAT, Mustafa – Önler, Zafer (2007). *İshak bin Murad, Edviye-i Müfreda, Metin-Sözlük*. Ankara.
- ÇAĞATAY, Saadet (1943). “Uygurca ve Eski Osmanlıcada Instrumental –n”. *Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi*. I (3). (Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, Ankara 1978, s. 66-80)
- DLT: ATALAY, Besim (1986). *Divânü Lügâti't-Türk I-IV*. Ankara, 2. baskı.
- ECKMANN, Janos (1988). *Çağatayca El Kitabı*. (çev. Günay Karaağaç), İstanbul.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Brill.
- KB: ARAT, Reşit Rahmeti (1947). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara.
- ÖNLER, Zafer (1996). “Türkçede +1A Zarf Eki”. *II. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı, Türk Dil Kurumu*, 26 Eylül-1 Ekim 1992. Ankara.
- Tarama Sözlüğü VIII (Ekler)* (1977). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TEKİN, Talat (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara.